

19. YÜZYIL OSMANLI SARAY HALICILIĞI

Arş.Gör. Hakan ÇİLOĞLU*

Türk sanatı içinde saray sanatının ve saray adına yapılan tüm sanat öğelerinin özel bir yeri bulunmaktadır. İhtişamın, gücün ve iktidarın sembolü olan saray mimarisinden başlayarak, iç mekan düzenlemelerinde kullanılan bütün eşyaların ve saray için yapılan tüm eserlerin yapımı sırasında hiç bir şekilde masraftan ve işçilikten kaçınılmamış, saraydan alınan destek ve denetimle birlikte tasarımlarda sürekli mükemmelin mükemmeli araştırılmış, bu nedenle eserlerdeki estetik olgu, yerini yücelik kavramına bırakmıştır. İhtişamın ve gücün merkezi olan saray ve çevresi için üretilecek hahıların da bu özellikleri bünyesinde barındırması ve yansıtması gerekmektedir.

Türk hahları mekan içindeki kullanım fonksiyonelliğinin yanında, özgün desen kompozisyonları, renk ve teknik yapılarıyla dönemden döneme uzanan düzgün bir gelişim çizgisi izleyerek günümüze kadar gelmiştir. Bu köklü Türk halı sanatı içinde Osmanlı sarayı adına dokunmuş hahların ise özel bir yeri bulunmaktadır.

Bilindiği gibi 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun her bakımdan oldukça geliştiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde Osmanlılar Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları üzerinde geniş topraklara hükmetmişlerdir. İmparatorluğun sınırları ve ekonomisi geliştikçe, buna paralel olarak sanata ve sanatçıya verilen önem de artmıştır. Sarayda maaşlı olarak çalışan sanatçıların dışında atölyeler kurularak desteklenmiş ve ayrıca padişaha güzel eserler sunan sanatkarlar ödüllendirilmişlerdir. Böylece tüm sanat dallarının gelişimi özendirilmiş olup, bu durum ardı ardı gelen tüm padişahlar tarafından da bir gelenek haline dönüşmüştür. Netice olarak sanat, saray beğenisi doğrultusunda yönlendirilmiştir.⁽²⁾

Osmanlı padişahları gittikleri seferlere yanlarında bilim adamları ve sanatçıları götürmüş, oralardan da aynı şekilde bilim adamları ve sanatçıları getirerek çalışabilmeleri için büyük destek vermişlerdir.⁽²⁾ Diğer yandan imparatorluğa katılan ülkelerle kültür ilişkileri neticesinde üslup sentezlerine gidilerek Türk estetik anlayışı ile birlikte yeni, üstün bir saray sanatı anlayışı yaratılmıştır. Bu formasyon

inde Türk halı sanatı da nasibini alarak Selçuklular'dan beri gelişerek gelen geometrik üslup yerini yavaş yavaş bitkisel formlara bırakmış, ayrıca Uşak civarında kitap kapağı süsleme sanatında kullanılan madalyon desenlerinin geliştirilerek ve yeni düzenlemelerle çeşitliliği artırılarak Türk halı sanatında kullanılmaya başlanmıştır. Diğer yandan üsluplaştırılmış bitkisel hatayı, goncagül, yaprak motifleri ve daha naturalist üslupta olan gül, lale, karanfil, sümbül, bahar dalı ve kıvrım dallarla helezonlu desenler oluşturularak tamamiyle bitkisel kompozisyonlu, sarayın ihtişamına ve aynacılığına yakışır nitelikte, klasik devir "Osmanlı Saray Halıları" adı altında toplanan hahlar üretilmiştir. Bu halı grubunun şekillenmesini sağlayan geçmiş dönem evreleri olmamıştır. Saray üslubunu şekillendiren nakkaşların halı desenlerini de çizmeleri neticesinde birden ortaya çıkmışlardır. Hahılarda kullanılan desenleri zamanın çini, seramik, tezhip, minyatür, cilt, metal, kumaş ve kaftanlarında görmek mümkündür.^(1,4,9,10)

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu gücünü yavaş yavaş yitirmeye başlar ve Batı'nın teknolojik üstünlüğünü kabul ederek Avrupa ülkeleri ile daha yakın ilişkiler içine girme ihtiyacını hisseder. Başlayan bu ilişkiler sanata da yansır ve birbirlerinin sanatlarından etkilenirler. Bu nedenle sanatçılar bir yandan klasik dönem eserleri üretirken, diğer yandan Batı motifleriyle eserler üretmeye yönelmişlerdir.^(2,9)

18. yüzyılda Rusya ile süren savaşlar imparatorluğu zayıflatmış, Avrupa ise teknoloji ve ulaşımında kaydettiği ilerlemeler ile etki boyutlarını güçlendirerek Anadolu'ya daha rahat yaymıştır. Bu etkiler Türk sanatında 'Batılılaşma Dönemi' olarak adlandırılan yeni bir sürecin doğmasına yol açmıştır. Fransız ve İtalyan sanatlarından etkilenilen bu süreç, 19. yüzyılda daha belirgin hale gelmiştir.^(2,6) İmparatorluğun gücü ise iyice zayıflamış, buna paralel olarak sanat dalları da gerilemiştir. Saray-sanat ilişkisinin de önceki yüzyıllara göre kuvvetli olmadığı gözlenir.⁽³⁾ Hemen hemen tüm sanat dallarında başlayan bu gerileme Türk halı sanatına da yansımıştır. Bu arada mahalli özellikler gösteren Gördes, Kula, Milas ve

* M.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi, Araştırma Görevlisi

Ladik halılarında bitkisel kompozisyonların kullanılması bir bakıma Türk halı sanatında saray sanatı üslubunun yayılımını ve etkilerini göstermektedir. (9,10)

Gerilemeye başlayan Türk halı sanatına ve en önemlisi Osmanlı saray halıcılığına yeni bir nefes kazandırılmak amacıyla, Sultan Abdülmecid devri 1843 yılında sarayın çeşitli dokuma ihtiyaçlarının karşılanması için Hereke'de kurulan fabrikada, Sultan Abdülhamit devri 1891 yılında halı üretimine başlanmıştır. Yine, 1835 yılında İstanbul'un Eyüp semtinde saraya bağlı olarak ordunun fes ve çuha ihtiyacını karşılamak için kurulmuş Feshane Fabrikası'nda Hereke ile aynı yıllarda halı üretimine başlanmıştır. Dolmabahçe Sarayı içinde kurulmuş olan Hereke'ye bağlı dokumahanede de saray ve çevresi için halılar dokunmuştur. (14,7,8,10)

Buraların geçmişten gelen bir halı dokuma geleneği yoktur. Saray, kendisinin çeşitli dokuma ihtiyaçlarını karşılaması için kurduğu bu müesseselerde, yine kendi beğenisi doğrultusunda ayrıcalığına ve üstünlüğüne yakışır nitelikte halı dokumacılığını da başlatarak üretimi tekrardan kontrolüne almıştır. (10) Halıların farklı bir sanat değeri taşıması isteğinden dolayı Türk ve Avrupa desenlerinden oluşturulan karma bir üslup geliştirilerek kompozisyonlarda oldukça çeşitlilik kazanılmıştır. Bu nedenle Hereke ve Feshane halılarının kendi içlerinde dahi birbirleri ile olan kompozisyon ve desen karşılaştırılmalarında birbirine benzeyenlerin yanında büyük farklılıklar da görülür. Hereke ve Feshane halılarında çoğu zaman dokunduğu müessesenin adı bazen tarihi ile birlikte bordürün bir köşesinde belirtilmiştir ve bu yazılar çoğu zaman kompozisyonun bir parçası niteliğinde yer alırlar. Halıların kompozisyonları genellikle Türk cilt kapağı süslemesinde kullanılan madalyon desenlerinin değişik şekillenmelerinden oluşur. Bazen madalyonları 13. yüzyıl Anadolu Selçuklu mimarisinde kemer oluşturacak şekilde alçı dolap nişi deseni () olarak ve Osmanlılar'da cilt kapağı süslemelerinde de kullanılan köşe desenleri çevreler. Bu desenler

içinde kullanılan motifler bitkisel üsluptadır. Ayrıca rumi, çin bulutu, üç benek motifi ve kuş figürleri de kullanılmıştır. Hereke'de, bordürlerinde Hereke yazmasına rağmen Uşak halılarının madalyonlu kompozisyonlarının yanında Kula, Ladik ve Milas'ın mihraplı kompozisyonlu seccadelerinin benzerleri de dokunmuştur. Feshane halılarında da madalyonlu desenlerin yanında, özellikle devrin üslubunu yansıtan Barok ve Ampir motifli desenlerden oluşan halılar da üretilmiştir.

Hereke ve Feshane'de çok özel olarak bulunacağı mekan içindeki diğer eşya ve süsleme unsurlarıyla bütünlük sağlayacak şekilde halılar da dokunmuştur. Hereke ve Feshane halılarının kompozisyon ve desenlerindeki ayrıcalık ve çeşitlilik, kullanılan renk tonlarında da kendini gösterir. William Henry Perkin tarafından sentetik boyarmaddelerin bulunması, 1856'da sanayisinin oluşturulması (9) ve Osmanlı sarayının Avrupa'nın yeniliklerini kolay kabullenmesi nedeniyle halılarda doğal boyarmaddelerin yanında sentetik boyarmaddelere de rastlanır. (+)

Hereke ve Feshane halılarının boyutlarında da oldukça çeşitlilik gözlenir. Seccade boyutlarında yün ve ipek halılar dokunduğu gibi geniş mekanlar için oldukça büyük, yün taban halıları da dokunmuştur. Hereke, büyük taban halılarının dokunduğu tezgahlar hala günümüzde Hereke Sümerbank Halı Müessesesi'nde bulunmaktadır. İlk dokunan Hereke yün taban halılarında dm² 'de 20x20, 25x25, seccade tipi ipek halılarda ise dm² 'de 60x60, 70x70 düğüm sayısı bulunmaktadır. Hereke'de dokunmuş yün ve ipek halıların yanında, çözücü pamuk ya da bu üç ayrı malzemenin birlikte kullanıldığı örneklere de rastlanır. Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan, Feshane'de dokunmuş aynı tarihli "Fes ve Melbusat Fabrika-i Hümayunu Sene 1318" (Miladi 1900) yazılı 41/40 envanter no'lu ipek ve 15/3 envanter no'lu yün seccade tipi halılarda ise dm² 'de 56x56 düğüm sayısına rastlanmıştır.

Hereke Fabrikası, Feshane Fabrikası'ndan farklı olarak askeri üretimlerinin dışında tama-

Resimler için bakınız.

* ANADOLU MEDENİYETLERİ

Selçuklu/Osmanlı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C.III, Ankara, 1983, s.41-43

** ÖNEY, Gönül, Selçuk Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s.89

(+) Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Doğal Boya Araştırma ve Geliştirme Laboratuvarı'nda Yrd. Doç. Dr. Recep Karadağ tarafından, Milli Saraylar'da bulunan bir grup halıdan alınan ilmelerin boyarmadde analizleri yapılmıştır.

men saray ve çevresinin beğenisi doğrultusunda dokumalar yapmıştır. Bu dokuma ürünleri ticaret ve ulaşımda kaydedilen ilerlemeler ile yeni arayışlar içerisine giren ve Avrupa etkilerini kolay kabullenen zengin halk kesimi tarafından da oldukça beğeni toplanmıştır. Bu nedenle Hereke Fabrikası kendi dokuma ürünlerini satmak için Sultan Abdülaziz zamanında 1875 yılında Kapalıçarşı'da mağaza açmıştır. Fakat, saray mağazanın kapatılmasına karar vermiştir. Daha sonra 1894 yılında ikinci defa Kapalıçarşı'da mağaza açılır ve çeşitli dokuma ürünlerinin yanında battaniye ve halılar da halktan büyük beğeni toplar. Özellikle Hereke halıları uluslararası ün kazanır. ^(6,7)

Hereke ve Feshane Fabrikaları yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra ilk olarak 1925'de Maliye Bakanlığı'na bağlı olan Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilir. Feshane Fabrikası 1937'de Sümerbank yönetimine geçer ve 1986'da yeni çevre düzenlemeleri için yıkılır. Hereke Fabrikası'nda 1938'de Sanayi Ofisi'nin yönetimine geçtikten hemen sonra Sümerbank'a devredilir. Bu tarihten sonra müessesede tezgah sayısı artırılır ve burası halıcılık okulu haline dönüştürülür. ^(7,8)

Dolmabahçe Sarayı içinde bulunan Hereke'ye bağlı dokumahane de, günümüzde T.B.M.M. Milli Saraylar Muhafız Birliği olarak kullanılmaktadır. Burada bulunan tezgahlar Hereke'ye taşınmıştır.

Saray ve çevresinin beğenisi doğrultusunda halı üretimine başlayarak, yitirilen

Osmanlı saray halıcılığı geleneğini tekrardan yaşatmayı başarmış olan bu müesseselerde dokunan halılar, Türk halı sanatının geçirdiği tüm evrelerin bir sentezi niteliğinde olup, sarayın gücünü ve ayrıcalığını tüm özellikleriyle yansıtarak kendi türlerinin gerçekten başarılı örnekleri olmuşlardır. Diğer açıdan bu üretimle, gerilemeye başlayan Türk halı sanatına da farklı bir bakış ve yeni bir nefes kazandırılmıştır.

Son dönem Osmanlı saray halıcılığının en zengin örnekleri günümüzde, Osmanlı saray yaşamına mekan teşkil etmiş T.B.M.M.'ne bağlı Milli Saraylar adı altında toplanan ve birer müze-saray olarak yönetilen saray, köşk ve kasırlar grubunda bulunmaktadır.

Günümüzde, yaşayan bir halı merkezi olarak kendini kabul ettirmiş Hereke halıcılığı, Türk halı sanatı içinde ihracatıyla birlikte oldukça büyük bir potansiyel oluşturmaktadır. Hatta Hereke dışında da Hereke halıları üretilmektedir. Özellikle günümüzde Hereke halıları denilince akla oldukça ince dokunmuş ipek halılar gelmektedir. Hereke Sümerbank Halı Müessesesi'nde Türk düğümü "Gördes düğümü" ile dokunan ipek halılarda dm^2 'de 100x100, 120x120, 150x150, yün halılarda ise 60x60 düğüm sayısı bulunmaktadır. Müessese dışında da dm^2 'de 220x220 düğüm bulunan ipek halılar dokunmaktadır. Bu halıları dokuyanlar rekor kırarcasına daha da incesini dokuyabilmek için adeta birbirleriyle yarışmaktadırlar.

Hakan ÇİLOĞLU

KAYNAKLAR

- *) ANADOLU MEDENİYETLERİ Selçuklu/Osmanlı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C.III, Ankara, 1983
- 1) ASLANAPA, Oktay, Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987
 - 2) BARIŞTA, H.Örcün, Türk El Sanatları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983
 - 3) ÇAĞMAN, Filiz, "Osmanlı Sanatı," Anadolu Medeniyetleri Selçuklu/Osmanlı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C.III, Ankara, 1983
 - 4) DAĞCI, R.Koray, "Hereke Halıcılığındaki Desen Karakterinin İncelenmesi ve Yeni Çizgilere Ulaşılması," I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1981
 - 5) ENEZ, Nevin, Doğal Boyamacılık, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987
 - 6) İREZ, Feryal, "Saray Yaşamında Batı'nın Doğu'su," Tarih ve Toplum, İletişim Yayınları, S.65, İstanbul, Mayıs, 1989
 - 7) KÜÇÜKERMEN, Önder, Hereke Fabrikası, Sümerbank Yayınları, İstanbul, 1987
 - 8) KÜÇÜKERMEN, Önder, Feshane, Sümerbank Yayınları, İstanbul, 1988
- **) ÖNEY, Gönül, Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992
- 9) YETKİN, Şerare, "Osmanlı Saray Halılarından Yeni Örnekler," Sanat Tarihi Yıllığı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Y. 1976-1977, S. VII, İstanbul, 1977
 - 10) YETKİN, Şerare, Türk Halı Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991